

О. М. Коваль,

к. е. н., доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України

## СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЗОНИ ЛІСОСТЕПУ

*У статті визначено сутність і форми спеціалізації сільськогосподарських підприємств, встановлено напрями спеціалізації природно-економічних зон України та визначено напрями вдосконалення ефективності аграрних товаровиробників.*

*The article defines the nature and forms of specialization of agricultural enterprises, established areas of specialization natural economic zones of Ukraine and directions of improving the efficiency of agricultural producers.*

*Ключові слова: спеціалізація, природно-економічні зони, ефективність сільськогосподарських підприємств.*  
*Key words: specialization, natural-economic area, the efficiency of agricultural enterprises.*

### ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток вітчизняного сільського господарства значною мірою визначає продовольчу безпеку країни, забезпеченість розвитку пов'язаних з сільським господарством видів економічної діяльності, сталість розвитку сільських територій і рівень життя населення країни. Вихідними умовами організації ефективного виробництва є забезпеченість товаровиробників ресурсами: трудовими, земельними, матеріально-технічними — фінансовими та інформаційними, а також раціональне їх використання.

Серед основних напрямів удосконалення реалізації наявного потенціалу сільського господарства України вчені називають збільшення обсягів виробництва та якості сільськогосподарської продукції, зниження її собівартості, підвищення продуктивності праці і на цій основі зростання дохідності й конкурентоспроможності галузі, а також вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку сільських територій [1]. Міністерством аграрної політики України, Українською академією аграрних наук, Національною сільськогосподарською палатою України та Національним науковим центром "Інститут аграрної економіки" УАН розроблено Концептуальні напрями Стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 р. Основними шляхами і способами реалізації Стратегії визначено:

1) організаційно-економічні заходи: удосконалення земельних відносин; розвиток форм господарювання, підприємництва, кооперації, концентрації, спеціалізації та інтеграції виробництва, розвиток

рослинництва і тваринництва;

2) розвиток матеріально-технічної бази;

3) удосконалення ціноутворення та інфраструктури ринку;

4) фінансове та інвестиційне забезпечення: кредитування, оподаткування, страхування, вдосконалення державної фінансової підтримки аграрного сектора економіки, інвестиційне забезпечення, удосконалення обліку і аудиту.

Системний підхід до вивчення аграрної економіки передбачає вдосконалення всіх складових елементів сільськогосподарського виробництва: продуктивні сили, техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні відносини, а також механізми господарювання.

З метою визначення напрямів підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств проаналізуємо сутність та форми спеціалізації в сучасних умовах господарювання та їх розвиток в природно-економічних зонах України.

### АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Серед українських вчених вагомий внесок у вирішенні наукової проблеми відносин спеціалізації сільськогосподарського виробництва належить такому вченому, як Азізов С.П., Андрійчук В.Г., Амбросов В.Я., Галушко В.П., Єрмаков О.Ю., Жадан І.І., Канінський П.К., Лукінов І.І., Месель-Веселяк В.Я., Руснак П.П., Саблук П.Т., Шкільов О.В. та інші. В результаті наукових досліджень ними розроблено теоретичні, методологічні та практичні основи фор-

**Таблиця 1. Питома вага природно-економічних зон України у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції за 2009 р., %\***

| Продукція               | Природно-економічні зони України |          |         |         |         |
|-------------------------|----------------------------------|----------|---------|---------|---------|
|                         | Степ                             | Лісостеп | Полісся | Карпати | АР Крим |
| Зернові та зернобобові: | 37,7                             | 45,4     | 11,8    | 1,5     | 3,6     |
| пшениця                 | 42,2                             | 41,9     | 10,4    | 1,2     | 4,3     |
| ячмінь                  | 49,5                             | 37,8     | 6,7     | 0,8     | 5,2     |
| кукурудза на зерно      | 37,7                             | 45,4     | 11,8    | 1,5     | 3,6     |
| Цукрові буряки          | 3,9                              | 77,5     | 18,4    | 0,2     | -       |
| Соняшник                | 69,6                             | 29,3     | 0,8     | 0,1     | 0,3     |
| Ріпак                   | 28,3                             | 51,1     | 17,3    | 1,9     | 1,4     |
| Картопля                | 13,4                             | 46,1     | 31,2    | 7,3     | 2,0     |
| Овочі                   | 41,7                             | 33,8     | 15,4    | 4,4     | 4,8     |
| Плоди та ягоди          | 24,6                             | 46,9     | 15,7    | 8,1     | 4,8     |
| Виноград                | 67,1                             | 1,6      | 0,4     | 4,2     | 26,7    |
| Льон                    | -                                | 8,3      | 91,7    | -       | -       |
| Соя                     | 31,8                             | 58,2     | 7,6     | 0,1     | 2,4     |
| Яловичина та телятина   | 24,2                             | 37,4     | 22,9    | 10,5    | 4,9     |
| Свинина                 | 35,1                             | 31,9     | 20,9    | 6,4     | 5,7     |
| Баранина і козятина     | 36,5                             | 14,0     | 5,6     | 18,5    | 25,3    |
| М'ясо птиці             | 26,2                             | 50,0     | 11,8    | 2,8     | 9,1     |
| М'ясо кролів            | 23,5                             | 40,4     | 30,9    | 2,2     | 2,9     |
| Молоко                  | 23,9                             | 41,5     | 24,0    | 7,5     | 3,2     |
| Яйця                    | 37,7                             | 45,4     | 11,8    | 1,5     | 3,6     |
| Вовна                   | 52,0                             | 7,5      | 2,3     | 5,7     | 32,4    |
| Мед                     | 53,5                             | 27,9     | 12,3    | 2,1     | 4,1     |

\*Джерело: [6; 7] та власні розрахунки.

мування суспільного поділу праці і відносин спеціалізації, які становлять фундамент подальших наукових досліджень.

## ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Категорія "спеціалізація" в сільськогосподарському виробництві тісно пов'язана з поняттям "розміщення виробництва" — розподіл посівних площ різних сільськогосподарських культур і видів худоби по окремих зонах і районах. Якісний аспект такого розміщення визначає спеціалізація як "зосередження господарської діяльності сільськогосподарських підприємств і об'єднань на виробництві певних видів (виду) товарної продукції" [2]. Кількісним відображенням такого розміщення вважається поєднання галузей у сільськогосподарських підприємствах. У сільському господарстві основними формами спеціалізації є зональна (територіальна), господарська, внутрішньогосподарська, внутрішньогалузева (технологічна). Отже, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва в різних природно-економічних зонах можливе в умовах оптимального поєднання головних, додаткових і підсобних галузей на сільськогосподарських під-

приємствах, а також наявності допоміжних і обслуговуючих виробництв, підсобних підприємств та промислів.

Спеціалізація виникає в результаті поглиблення суспільного поділу праці. За класичною економічною думкою розрізняють загальний (існування різних видів економічної діяльності в суспільстві), частковий (розділ видів діяльності на підвиди) та одиничний поділ праці (в межах одного підприємства). Територіальний поділ праці, який "закріплює певні галузі виробництва за конкретними районами країни, отримує новий поштовх в результаті ефективного виробництва" [3]. Таким чином, ведення сільськогосподарського виробництва у різних організаційно-правових формах сільськогосподарських підприємств створює кращі умови для розвитку одиничного поділу праці і передбачає можливість концентрації засобів виробництва і робочої сили та ефективного їх використання в порівнянні з домогосподарствами.

В аграрному виробництві поділ праці є однією із форм організації, що зумовлює "найбільш цілеспрямований розподіл трудових ресурсів у суспільному виробництві" [3]. В результаті загального поділу праці функціонують

різні галузі економіки, зокрема матеріальне і нематеріальне виробництво. За окремим поділом праці в сільському господарстві функціонують галузі рослинництва і тваринництва, а також сфери виробництва і переробки. Одиничний поділ праці на сільськогосподарських підприємствах зумовлює спеціалізацію окремих працівників та структурних підрозділів (ферм, ланок, тощо) і поділяється на технологічний, функціональний і кваліфікаційний. Поєднання названих форм поділу праці на сільськогосподарських підприємствах сприяє оптимізації використання трудових, матеріально-технічних, природних та інших видів ресурсів, а також підвищує сукупну ефективність ресурсного потенціалу.

Спеціалізація виробництва у сільськогосподарських підприємствах визначається за системою показників: обсяг і структура товарної продукції (основний показник); структура прибутку; структура валової продукції; структура витрат у галузях; структура засобів виробництва та капіталовкладень за певний період; структура посівних площ; структура поголів'я тварин та інші. На регіональному рівні визначають місце кожного господарства, району або зони у суспільному поділі праці та їх участь у виробництві сільськогосподарської продукції (табл. 1).

Аналізуючи структуру виробництва продукції сільського господарства, можна визначити спеціалізацію природно-економічних зон України.

Так, виробництво зони Степу спеціалізується на вирощуванні соняшнику (70%), зернових, зокрема ячменю (49,5%), пшениці (42,2%) та кукурудзи на зерно (37,7%), винограду (67,1%), свинини (35,1%), баранини (36,5%), яєць (37,7%), вовни (52%) та меду (53,5%). За період з 2000 по 2009 рр. спостерігаються деякі зміни в спеціалізації сільськогосподарського виробництва цієї зони. Зокрема, питома вага зернових скоротилась на 4%, цукрових

**Таблиця 2. Напрямок спеціалізації та ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах природно-економічної зони Лісостепу України, 2009 р.\*\***

| Показники   | Зернові та зернобобові | Насіння соняшнику | Цукрові буряки | М'ясо ВРХ | М'ясо свиней | Молоко | Яйця курячі |
|---|------------------------|-------------------|----------------|-----------|--------------|--------|-------------|
| Питома вага грошових надходжень від реалізації, % | 43,8                   | 10,8              | 4,0            | 3,14      | 4,9          | 7,5    | 5,7         |
| Собівартість 1ц, грн.<br>* 1000 шт.               | 77,92                  | 140,7             | 31,12          | 1201,41   | 1287,9       | 173    | 371*        |
| Середня ціна ц, грн.                              | 81,64                  | 186,9             | 34,26          | 817,01    | 1416,2       | 178    | 407*        |
| Рентабельність, %                                 | 4,77                   | 32,9              | 10,1           | -32,0     | 10,0         | 2,9    | 9,7         |
| Рівень рентабельності по Україні, %               | 7,3                    | 41,4              | 37,0           | -32,9     | 12,1         | 1,4    | 13,1        |

\*\*Джерело: [8] та власні розрахунки.

буряків, соняшника і молока — майже на 7%, яєць — на 11%, вовни — на 30%, винограду — на 25% відповідно. Господарства природно-економічної зони Полісся спеціалізуються на виробництві льону-довгунцю (92%), картоплі (31%), м'яса кролів (31%), яловичини та телятини (23%), свинини (21%) та вирощуванні цукрових буряків (18%). Характерними для цієї зони є збільшення питомої ваги виробництва молока (на 5%), м'яса всіх видів, яєць (на 3%), а також скорочення виробництв картоплі (на 6%), овочів (на 4%), плодів і ягід (на 5%) за період з 2000 по 2009 рр. Лісостепова природно-економічна зона займає 34% території України. Господарства цієї зони виробляють 77,5% від валового виробництва цукрових буряків (фабричних), 58,2% сої, 51,1% ріпаку, 47% плодів і ягід, 46% картоплі, 45,4% зернових і зернобобових культур. Розвиток тваринницьких галузей забезпечує 50% валового виробництва м'яса птиці, 45,4% яєць, 41,5% молока, 37,4% яловичини і 32% свинини. За період з 2000 по 2009 рр. питома вага окремих видів продукції сільського господарства зазнала змін: збільшилась частка виробництва цукрових буряків (на 5%), соняшнику (на 7%), плоди і ягоди (на 20%), проте скоротились виробництва м'яса всіх видів, яєць (на 28%), молока (на 9%), вовни (на 7%) та винограду (на 5%).

При цьому низьким залишається рівень ефективності сільськогосподарських підприємств природно-економічної зони Лісостепу в порівнянні з іншими регіонами України (табл.2). Якщо для виробництва зернових і зернобобових культур середній показник рентабельності становить 7,3%, то для господарств досліджуваного регіону лише 4,8%, для виробництва цукрових буряків це співвідношення становить 37,0 і 10,1% відповідно.

Проаналізувавши структуру товарної продукції сільськогосподарських підприємств природно-економічної зони Лісостепу, встановлено, що переважаючими є надходження від реалізації зернових і зернобобових культур — 43,8%, насіння соняшнику — 10,8%, продукції скотарства (м'ясо ВРХ та молоко) — 10,6% від загальної суми виручки. Таким чином, підприємства досліджуваної зони характеризуються зерново-скотарським напрямом спеціалізації з розвинутим виробництвом насіння соняшнику. Спостерігаються деякі особливості в розвитку сільського господарства областей досліджуваного регіону. Наприклад, у Харківській області частка виручки від насіння соняшнику сягає 27%, в Полтавській області — 17% при середньому для даного регіону рівні 10,8%. Високий рівень спеціалізації господарств на вирощуванні цукрових буряків у Тернопільській області — 22,3% — та в господарствах Хмельниччини — 9,4% при середньому рівні зони Лісостепу 4,0%. Господарства Чернівецької області отримали 14,1% виручки від реалізації м'яса свиней, в Київській області відповідно 7,8%. Розвиток молочного напрямку скотарства спостерігається в господарствах Полтавської та Сумської областей, де питома вага надходжень відповідно 11%.

Рівень спеціалізації визначають за коефіцієнтом  $K_c = \frac{100}{\sum P_{iB} \times (2i-1)}$ , де  $K_c$  — коефіцієнт спеціалізації;  $P_{iB}$  — питома вага продукції окремих галузей у сумі виручки;  $i$  — порядковий номер частки товарної продукції у ранжованому ряду;  $\sum$  — сума. Чим менше основних і додаткових галузей, тим вищим буде цей

показник. В нашому дослідженні  $K_c=0,30$ , тобто підприємства регіону мають середній рівень спеціалізації. Ефектом від спеціалізації є збільшення валової продукції, валового і чистого доходу з розрахунку на одиницю земельної площі, затрат праці, виробничих фондів, капітальних вкладень, поточних витрат, які розраховують в динаміці.

## ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історично вітчизняний розвиток спеціалізації та світовий досвід підтверджують переваги спеціалізованих господарств в аграрному секторі економіки. За період реформування аграрного сектора України спостерігаються зміни в напрямках спеціалізації господарств різних природно-економічних зон. Характерним для всіх господарств залишається низький рівень ефективності виробництва продукції сільського господарства, особливо галузі тваринництва. Таким чином, вдосконалення економічної ефективності виробництва повинно відбуватись у двох основних напрямках: 1) скорочення виробничих і трансакційних витрат з метою зниження собівартості продукції; 2) впровадження системи маркетингу з метою освоєння кращих ринків збуту і отримання більших доходів. Розміщення сільськогосподарського виробництва в різних природно-економічних зонах також регулюється ринковим механізмом дії закону вартості, формуючи оптимальну галузеву структуру в регіонах і господарствах України.

Поглиблення спеціалізації в аграрних підприємствах зумовляє об'єктивний процес кооперації, агропромислової інтеграції, концентрації виробництва. Такі організаційно-економічні процеси повинні створити умови для ефективного використання наявних ресурсів, розширення виробництва вітчизняної продукції сільського господарства, підвищення доходів і конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, стимулювати зайнятість на селі й підвищити добробут населення країни.

### Література:

1. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року. — Київ: ННЦ "Інститут аграрної економіки" УААН, 2008. — 46 с.
2. Ільчук М.М., Зрібняк А.Я., Мельник С.І. та ін. Організація і планування сільськогосподарського виробництва: підручник / за редакцією М.М. Ільчука та А.Я. Зрібняка. — Вінниця: Нова книга, 2009. — 456 с.
3. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. 1. Кн. 1. Процес виробництва капітала. — М.: Політиздат, 1983. — 905 с.
4. Шкільов О.В. та ін. Аграрні соціально-трудові відносини: підручник / О.В. Шкільов, О.І. Здоровцов, М.Г. Лобас, С.С. Барабан. — К.; 1997. — 304 с.
5. Канінський П.К. Розвиток спеціалізації та кооперації в тваринництві зони Лісостепу. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — 446 с.
6. Рослинництво України. Статистичний збірник / За ред. Ю.М. Остапчука. — К., 2011.
7. Тваринництво України. Статистичний збірник / За ред. Ю.М. Остапчука. — К., 2010.
8. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2009 рік. Статистичний бюлетень. — К., 2010.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2011 р.